

HORVÁTH ISTVÁN

MÚLTBÉLI PILLANATKÉP ERDÉLY NYELVI RENDJÉRŐL. AZ ERDÉLYI TÖBBNYELVŰSÉG JELLEGZETESSÉGEI 1880-BAN

Jelen írás Erdély 19. század végi Erdély nyelvi rendjével foglalkozik. Pontosabban az 1880-as népszámlálás többnyelvűsége vonatkozó adatsorai alapján rekonstruálja az akkori Erdély három leggyakrabban használt nyelvének másodnyelvként elterjedtségét, ismertségét. Egy nyelv másodnyelvként történő elterjedtsége az illető nyelv társadalmi, politikai és más jellegű fontosságának egyfajta indikátoraként is értelmezhető. Így a statisztikai jellegű elemzések következtetései a nyelv-politika és demográfia fogalmak által behatárolt problémamezőben nyújtanak jelentős értelmezési lehetőségeket.

TÜNDÉRKERT VAGY NÉPEK BÖRTÖNE: 19. SZÁZADVÉGI NARRATÍVÁK AZ ERDÉLYI TÖBBNYELVŰSÉGRŐL

Erdély monarchiakori (vagy még azelőttre visszanyúló) többnyelvűsége, a térség nyelvi rendje olyan toposz, amely kapcsán több eltérő narratíva is érvényesül. Mindenekelőtt megemlítendő a *multikulturális mintatárság* narratívája, amely Erdély 20. század előtti nyelvi rendjét elvesztett aranykorként, a mai, visszásnak tartott állapotok, pozitív ellenpéldájaként tételzi (legalábbis egy meghatározó magyar narratíva szerint). Ezen elgondolásnak megfelelően a hajdanvolt erdélyi nyelvi rendre az átfogó többirányú kétnyelvűség – alkalomadtán háromnyelvűség – volt jellemző.

A másik, még mindig eléggé markánsan érvényesülő *román nemzeti történetsszemléletben gyökerező* narratíva szerint a 19. századi Erdély nyelvi rendjét egy agresszív, az elmagyarosítást megcélzó magyar nyelv- (kultur- és oktatás)politika jellemezte. Vagyis a nyelvi rendet a dominanciára való törekvés és az ellenállás alternáló mozzanatai írták le.

A *kritikus narratíva* megpróbál távolságot tartani mindkét fenti elgondolással szemben és a nyelvi valóságokat valahol az idilli együttélés és a konfrontatív dominanciára való törekvésen túl helyezi el. „Mindig volt két-, illetve többnyelvűség Erdélyben, de sohasem kölcsönösségi, egyenlőségi, demokratikus alapon. A történelmi magyar Erdélyben a románok, szászok, svábok stb. egy része megtanult magyarul, a magyarok – ritka kivételtől eltekintve – románul, németül nem. Előbbiek rá voltak utalva a többnyelvűségre, utóbbiak nem.” (Roth 2002: 72.) Ez a szemlélet visszautasítja a kölcsönös, többirányú két(több)nyelvűség eszményképét és a váltakozó aszimmetriákra hívja fel a figyelmet, amelyek következtében a másodnyelvűség nem kölcsönösségi alapon alakult, hanem a domináns csoport nyelve élvezett valamiféle prioritást.

Tény, hogy már a 18. század végétől (II. József nyelvrendeletének a kibocsátását követően) egyre gyakrabban próbálkoztak a térség nyelvi rendjének az átalakítására, szabályozására. Vitán felüli, hogy a kiegyezés utáni modernizációs kísérletek (például a népoktatás kötelezővé tétele) közül számos elvben hatást gyakorolt (vagy kellett volna gyakorolnia) a többnyelvű erdélyi társadalom nyelvi rendjére, hisz ezek nem titkolt célja a magyar nyelv pozíciójának a megerősítése volt. Ám az is több mint valószínű, hogy az akkori magyar állam nem rendelkezett azzal az átfogó logisztikai és technikai eszköztárral (infrastrukturális hatalommal – Mann 2001), amelyre alapozva radikálisan, mélyre lehatolva átalakíthatta volna az erdélyi társadalom nyelvi rendjét. Tehát valószínűsíthető, hogy a fentebbi narratívák valóságértéke nagyon részleges: esetleg egy adott réteg habitusaira céloznak (például néhány polgárosuló nagyvárosra), vagy csak néhány, a korabeli nemzet- és államépítési projektum kontextusában elkövetett, túlkapásira vonatkoznak. Vajmi kevés közülük van a kor nyelvi sajátosságaihoz, az erdélyi térség nyelvi szerveződéséhez, a két- és többnyelvűség tényleges mintázataihoz.

AZ ADATOK FORRÁSA

Az 1880-as magyarországi népszámlálás során először iktattak be a népesség anyanyelvére vonatkozó kérdéseket, és az anyanyelv mellett rákérdeztek más beszélt nyelvekre is. (Varga E. 1998: 10–11). Ezen adatok részletes, szociolingvisztikai igényű feldolgozásáról nincs tudomásom. Az általam használt adatok is részfeldolgozásnak számítanak, de az azokat primér szinten strukturáló Per Ronnäs sem szociolingvisztikai vagy nyelvészociológiai megközelítést alkalmazott (Ronnäs 1984: 345–347).

Jelen vizsgálat Erdély¹ három legnagyobb anyanyelvi közösségére terjed ki: a magyarra, a románra és a németre, illetve ennek a három nyelvnek az ismeretére.

1 A tanulmányban Erdélyen a történelmi Erdélyt, Partiumot és Bánságot értem. Vagyis minden térséget, amely 1918 után Magyarországtól Romániához került. Amennyiben csak a történelmi Erdélyre hivatkozom, azt egyértelműsítem.

Először vizsgáljuk meg milyen mértékű volt a többnyelvűség² elterjedtsége, gyakorisága, majd azt, hogy milyen irányú volt a kétnyelvűség (milyen anyanyelvi csoportok milyen másodnyelven beszéltek!), illetve azt, hogy különböző régiók esetében mennyire volt gyakori a kétnyelvűség.

A KÉTNyelvűség Elterjedtsége

Vizsgáljuk meg, milyen mértékben volt kétnyelvű a 19. század végi erdélyi társadalom, összességében, illetve a főbb anyanyelvi csoportok, milyen mértékben sajátítottak el egy második nyelvet!

1. táblázat. *Nyelvismeret Erdély főbb anyanyelvi csoportjai szerint az 1880-as népszámláláskor**

Nemzetiség	Lélekszám	Csak anyanyelvén	Más nyelvet is
	N	%	%
Román	2 224 535	92,78	7,22
Magyar	1 241 047	77,46	22,54
Német	463 915	50,15	49,85

* *Forrás: saját szerkesztés az alapadatok forrása Ronnás 1984.*

Az 1. táblázat adataiból kiindulva, Erdély három fő anyanyelvi csoportjára szűkítve az elemzést,³ kiszámítható, hogy a (három csoportra szűkített) népesség hozzávetőleg 17%-a vallotta, hogy anyanyelvén kívül ismer még egy környezeti⁴ nyelvet. A különböző csoportok közötti eltérések látványosak. Amíg a németek majdnem fele vallotta magát kétnyelvűnek, addig a román anyanyelvűek mindössze 7,2%-a ismert az anyanyelvén kívül még egy nyelvet. A magyarok esetében egy másodnyelvet valamilyen szinten birtoklók aránya 22,5%-os volt. Igaz, ha a kétnyelvűek nemzetiségi megoszlását tekintjük, vagyis azt, hogy az összes magát kétnyelvűnek valló személy hogyan oszlik meg a három fő nemzetiségi csoport között, akkor a rangsor a következőképpen alakul: a kétnyelvűek 41,6%-a magyar, 34,4%-a német és 24%-a román anyanyelvűnek vallotta magát.

Sajnos eddig még nem tanulmányoztam a hasonló magyarországi vagy monarchiabeli térségek korabeli nyelvismereti jellegzetességeit, tehát nem áll rendelkezésre olyan viszonyítási alap amely alapján értékelni, minősíteni lehetnek a kétnyelvűség elterjedtségét (kimagaslóan nagy? meglepően alacsony?). Ami mindenképpen kiemelendő, az a jelenség aszimmetrikus mivolta: a német nyelvi közösségen belül majdnem minden második, a román anyanyelvű közösségen belül szából csak hét személy vallotta magát kétnyelvűnek.

2 Az adatközlés csak egy második nyelv ismeretére koncentrál, tehát a jelen elemzés igazából csak a kétnyelvűsége vonatkozik.

3 A számítások egyszerűsítése kedvéért csak a három legnagyobb anyanyelvi csoportjával számoltam.

4 Pontosabban a Monarchiában használatos, miközben valamilyen más nyelv ismeretére kérdeztek rá.

Ugyanakkor elemzendő az a tény is, hogy a kétnyelvűek nagy része magát magyar anyanyelvűnek vallotta. Ez azért figyelemreméltó, mivel a magyar nyelv elvben politikai támogatottságnak örvendett a régióban (elvben politikailag kívánatosabbnak minősült a nem magyar anyanyelvűek magyar másodnyelvűsége, mint a magyar anyanyelvűek kétnyelvűsödése). Ugyanakkor tény, hogy a magyar nyelvet megerősítő nyelvpolitikai törekvések még viszonylag új keletűek voltak és az intézményesültség kevésbé előrehaladott fázisa volt a jellemző, ám a többi Erdélyben használt nyelv viszonylatában a magyar mindenképpen privilegizáltabb pozícióban volt. Lehet, hogy a magyarok kiemelkedően nagy mértékű bilingvizmusának egy része magyar anyanyelvűek számát gyarapító asszimilációnak tudható be (örvények, svábok, a partímu és bánási nagyvárosok zsidósága). De ez legfentebb néhány erdélyi régió esetében nyújt magyarázatot a kiemelkedő kétnyelvűsége, ugyanis (amint az később bemutatásra kerül), a magyarok kiemelkedő kétnyelvűsége ott is jellemző volt, ahol számottevő magyar irányú asszimiláció nem dokumentálható.

A KÉTNyelvűség IRÁNYA

Az előző részből látványosan körvonalazódik, hogy a különböző erdélyi nyelvi csoportok jelentősen eltértek a kétnyelvűsödés mértékét illetően. Továbbá az is körvonalazódott, hogy a kétnyelvűsödés mértékét nem föltétlenül befolyásolta a csoportok politikai, hatalmi pozíciója. Vizsgáljuk meg, milyen volt Erdély három meghatározó nyelvének a relatív rangsora! Milyen irányú volt a kétnyelvűség? Melyik anyanyelvi csoport, milyen nyelvet tanult meg inkább másodnyelvként?

2. táblázat. A másodnyelvek ismerete főbb anyanyelvi csoportokra bontva a nagyobb történelmi (al)régiókon és Erdélyen belül*

Régió	Anyanyelv	Beszélt nyelv			Csak anyanyelvén
		Románul is	Magyarul is	Németül is	
Partium Bánáság Máramaros	Román	–	6,2	1,1	91,8
	Magyar	9,2	–	10,4	77,7
	Német	15,6	17,5	–	59,1
Történelmi Erdély	Román	–	5,2	0,8	93,7
	Magyar	18	–	4,4	77,2
	Német	45	15,8	–	38,9
Összesen Erdély	Román	–	5,23	0,76	92,78
	Magyar	13,6	–	7,43	77,46
	Német	28,59	16,77	–	50,15

* Forrás: saját számítások. Az alapadatok forrása Ronnás 1984.

Amint a 2. táblázat adatai mutatják, a román nyelv másodnyelvként történő elsajátítása volt a legjellemzőbb. A magyar anyanyelvűek 13,6%-a, a német anyanyelvűek 28,6%-a ismerte másodnyelvként a románt. Míg a magyart a román anyanyelvűek 5,2%-a, illetve a németek 16,8%-a ismerte másodnyelvként. Még relevánsabbak lesznek a különbségek, ha azt vizsgáljuk meg, hogy a nem anyanyelvű beszélők⁵ hány százaléka beszélt másodnyelvként a három erdélyi nyelvet külön-külön. A románt a nem román anyanyelvűek 17,7%-a, a magyart a nem magyar anyanyelvűek 7,2%-a, a németet a nem német anyanyelvűek 3,2%-a beszélt. Persze még ez a letisztított változó sem eléggé érzékelteti az érvényesülő aszimmetriákat, hisz a három viszonyítási csoport eltérő nagyságú, így nem kapunk pontos képet arról, hogy mekkora volt az adott nyelvet ismerők egymáshoz viszonyított relatív elterjedtsége és implicite adott nyelvek relatív pozíciója Erdélyen belül. Elképzelhető ugyanis, hogy a magyart, mint másodnyelvet a románság kisebb arányban ismerte, mint amennyire a román nyelvet ismerték a magyar anyanyelvűek. Ám mivel a románság nagyobb számban volt jelen Erdélyben, a kisebb részarányú magyar másodnyelvű (román anyanyelvű) populáció még mindig nagyobb hozzájárulást jelenthetett a magyarul beszélő népeességhez, mint fordítva (a nagyobb arányban bilingvis, kevésbé népes magyar közösség hozzájárulása a román nyelv kommunikálhatóságához).

Ezt a módszertani problémát kiküszöbölendő vizsgáljuk meg a három nyelv egymáshoz viszonyított kommunikálhatósági indexét. Egy adott nyelv kommunikálhatósági indexe azt fejezi ki, hogy egy többnyelvű népeességből két véletlenszerűen kiválasztott egyén milyen valószínűséggel tud kommunikálni egy adott nyelven (Kuo 1980). Ezt úgy számítjuk ki, hogy összegezzük az egy adott nyelvet ismerőknek a számát (attól függetlenül, hogy azt első vagy másodnyelvként ismerik) és arányítjuk az össznépeességhez. Minél inkább közelít a mutató értéke 1-hez, annál nagyobb a valószínűsége, hogy az illető társadalomban az adott nyelv az össztársadalmi kommunikáció nyelve. Ez a mutató két külön forgatókönyv szerint számítható ki. Az első esetben kizárólag az adott nyelv anyanyelvi beszélőinek a számát tekinthetjük alapnak, a második esetben minden – az anyanyelvtől függetlenül –, az adott nyelvet beszélő személy számát. Majd a két értéket összevetve kikövetkeztethető, hogy az adott nyelv pozícióját milyen mértékben erősítették meg a más anyanyelvű, de az illető nyelvet másodnyelvként is ismerő személyek.

3. táblázat. A magyar, román és német nyelvek kommunikálhatósági indexe Erdélyben 1880-ban*

Nyelvi csoport	Kommunikálhatósági index		Másodnyelvűek hozzájárulásának a mértéke
	Az anyanyelvi beszélőkre számított	Az összes nyelvet ismerőre számított	
Román	0,566112	0,642818	0,076706
Magyar	0,315828	0,365235	0,049407
Német	0,11806	0,145828	0,027768

* Forrás: saját számítások. Az alapadatok forrása Ronnás 1984.

Az adatokat a következőképpen értelmezhetjük. Ha 1880-ban Erdély román, magyar és német anyanyelvű népeességéből egy-egy embert véletlenszerűen kiválasztva párosítunk, akkor valószínű, hogy 100 ilyen párosításból 56-szor alakulhat ki olyan páros,

5 Pl. a román nyelv esetében összesítve a magyarok és a németek, a magyar esetében összesítve a románok és a németek, és így tovább.

amely két román anyanyelvűt, de 64-szer olyan társítás, amelyben a román nyelvet is ismerő két személy kerül össze. A két valószínűséget jelző szám közötti különbség a másodnyelvűek hozzájárulásának a mértéke a román nyelv kommunikálhatóságához.

Ezt a hozzájárulást viszonyítani kell, ugyanis meglehet, hogy abszolút számokban a hozzájárulás nagyobb, ám a mutató mértéke kisebb. Például lehet, hogy egy adott régióban többen tanulnak meg románul, mind mennyien megtanultak magyarul, de mégis nagyobb lesz a magyarok esetében a mutató értéke, ugyanis az a számbelileg kevesebb magyar másodnyelvű (elméletileg) nagyobb mértékben javítja a magyar nyelv használatának az esélyét. Másképpen fogalmazva ez a mutató egyszerűen azon az elméleti modellen alapszik, hogy két eltérő nyelvet beszélő, de közös kommunikációs térséget alakító közösség tagjai eltérő mértékben vannak kitéve a másik nyelvnek. A statisztikailag kisebbségben lévő *A* közösség tagjai nagyobb mértékben vannak kitéve olyan kommunikációs szituációknak, amelyben a *B* többségi nyelvet használják. És fordítva: *B* többségi nyelvi közösség tagjai kevesebb alkalommal hallanak *A* nyelven szólni. Statisztikailag valószínűsíthető helyzet az, hogy mind az *A*, mind a *B* közösség tagjai közül valamennyi megtanulja a másik nyelvét. Ha virtuálisan egyenlőnek tekintjük a két nyelvet (ugyanazon funkciókat töltik be, ugyanolyan megbecsültségnek örvendenek), akkor egy elméleti forgatókönyv szerint az *A* közösség tagjai nagyobb arányban fogják megtanulni a *B* nyelvet, és a *B* (többségi) közösség tagjai kisebb arányban az *A* nyelvet. Ám mindemellett a mindkét nyelv kommunikálhatósági indexe megközelítőleg egyformán változik, hisz az *A* kisebb közösség és hiába nagyobb arányú a másodnyelvűség az *A* közösségen belül, ám százalékokban kifejezve kisebb mértékben járul hozzá a *B* kommunikálhatóságához. És ugyanez fordítva is igaz, habár arányaiban kisebb a *B* esetében a kétnyelvűsödés, de mivel a *B* csoport eleve nagyobb az *A* (kisebb csoport) kommunikálhatósági esélyeit ugyanolyan mértékben növelheti, mint amilyen arányban *A* hozzájárult *B* növekedéséhez. Ez a virtuálisan szimmetrikus elrendezés eltekint a kétnyelvűvé válás mértékétől, illetve a csoportok nagyságától. Ebből kiindulva, ha a másodnyelvűek hozzájárulásának a mértékét tükröző mutató értékei közelítenek, akkor a három nyelvi csoport kölcsönösen, a csoportok relatív méretével súlyozottan, hozzávetőleg azonos mértékben vonz másodnyelvi beszélőket. Ha az elemzett három nyelv esetét tekintjük, akkor mondjuk, a magyarnak kiemelkedően magas, a románnak pedig a magyarhoz viszonyítottan nagyon alacsony az a mutatója, amely a másodnyelvűek hozzájárulásának a mértékét tükrözi, így ez nem föltétlenül jelenti azt, hogy többen tanulnak meg a románok közül magyarul, mint a magyarok közül románul (hisz lehet, hogy éppen fordítva van). Sokkal inkább azt, hogy az elméleti null hipotézishez viszonyítva többen tanulták meg a magyart a románok közül, mint amennyire arra (a régióra jellemző nyelvismereti jellegzetességek, a kétnyelvűsödés, illetve a csoportok egymáshoz viszonyított mérete alapján) pusztán statisztikailag következtetni lehetett volna.

Amint a 3. táblázatból is látható, a másodnyelvűek hozzájárulása a román nyelv kommunikálhatósági indexéhez nagyobb mértékű, mint a magyar, illetve a német nyelvű, másodnyelvűeknek betudható (elvi) kommunikálhatóság növekedése. Ez azt jelenti, hogy a magyar és német anyanyelvű, a románt másodnyelvként ismerők hozzájárulása a román nyelv kommunikálhatóságához nagyobb volt, mint a román és a német anyanyelvű magyar másodnyelvűek hozzájárulása a magyar nyelv kommunikálhatóságához. Vagyis annak ellenére, hogy a román anyanyelvűek száma jóval meghaladta a magyar, illetve a német anyanyelvűekét, így elvben (még ha valamivel az átlag alatti is lett volna a kétnyelvűség mértéke) nagyobb mértékben járulhattak volna a másik két

nyelv kommunikálhatósági esélyeinek a növeléséhez. Ám az adatok szerint a második nyelvet ismerő román anyanyelvűek hozzájárulása a magyar és a német nyelv kommunikálhatóságához átlagban véve viszonylag kismértékű volt. És fordítva, a magyarok és a németek, habár számbelileg kevesebben voltak a románoknál, de számottevően növelték a román nyelv kommunikálhatóságát, vagyis ezen népeségek jelentős, messze átlag fölötti része ismerte a románt.

Ez természetesen előre látható volt, hiszen (amint azt fentebb is említettem) a két-nyelvű népeségen belül a román elsõnyelvűek aránya rendkívül alacsony volt, tehát a románság sokkal nagyobb lélekszáma ellenére sem volt reális azt elõrevetíteni, hogy jelentõsebb mértékben járulhatott volna hozzá akár a magyar, akár a német nyelv kommunikálhatósági esélyeinek a növeléséhez.

Az adatokból jól körvonalazható, hogy a román anyanyelvűk kisebb mértékben voltak kétnyelvűek, mint a magyarok, illetve a németek. Mondhatni a csoportok demográfiai súlyával fordított arányban állt a kétnyelvűség mértéke. És az össznépeségi adatokat tekintve a többnyelvűség szempontjából teljesen irrelevánsnak tûnik a magyar nyelv politikai támogatottsága. A magyarok és a németek (fõleg a németek) inkább megtanulták a román nyelvet, mint a románok a magyart vagy (nagyon kivételes esetekben) a németet. Ám a németekre is inkább jellemzõ volt a német–román kétnyelvűség, mint a német–magyar, vagyis a nyelvi alkalmazkodás iránya is inkább a román, mint a magyar nyelv irányába mutatott.

Tehát az erdélyi többnyelvűség 1880-ban eléggé aszimmetrikus mintázatot mutat, a magyar és a német anyanyelvűek nagyobb valószínûséggel váltak román, mint a románok magyar vagy (nagyon kivételesen) német másodnyelvűvé. A magyarok másodnyelvűségében mind a román, mind a német nyelv jelentõs szerepet kap, igaz, a román inkább a történelmi Erdélyben, a német inkább Bánságban és Partiumban. A németek Bánságban és Partiumban megközelítõen egyenlõ mértékben sajátítják el másodnyelvként a románt és a magyart, ám a történelmi Erdély térségében majdnem minden második német a románt sajátítja el másodnyelvként, a német–magyar kétnyelvűség ebben a régióban valamivel alacsonyabb mértékû, bár aligha elhanyagolható. A bonyolult mintázat ellenére a meghatározó trend Erdélyben a magyarok és németek román másodnyelvűsége volt, a nagyobb lélekszámú román anyanyelvűek, mivel zömében egynyelvűek voltak, csekély mértékben járultak hozzá a másik két nyelv kommunikálhatósági esélyének a növekedéséhez.

REGIONÁLIS MINTÁK

Természetesen Erdély egy olyan nyelvi kulturális mozaik, ahol regionálisan jelentõsen váltakozott a különbözõ csoportok aránya, demográfiai súlya, ugyanakkor a statisztikákban nyelvi alapokon elkülönített csoportok nyelve a különbözõ helyi, regionális közigazgatási tradíciók okán más-más megbecsültségnek örvendhetett. Ebbõl kiindulva joggal feltételezhetõ, hogy vármegyéenként⁶ eltérõ többnyelvűségi mintázatok mûködtek.

6 Az adatok hozzáférhetõek nemcsak megyei bontásban, hanem településsorosan is: Rotariu et al. szerk. 1997. A feldolgozásnál jobbnak láttam, ha csak a vármegyei szintre koncentrálok.

4. táblázat. A kétnyelvűség mértéke az 1880-ban, lebontva az erdélyi vármegyékre és a román, magyar, német anyanyelvű beszélőkre*

Vármegye	Kétnyelvűek aránya az illető csoportban			
	Román	Magyar	Német	Vármegye
Arad	5,23	34,38	46,39	16,66
Bihar	12,12	12,39	78,28	12,94
Krassó-Szörény	4,04	70,8	53,95	11,11
Máramaros	4,19	45,9	53,51	26,91
Szatmár	19,64	19,98	73,93	22,55
Szilágy	10,28	23,22	81,81	15,28
Temes	7,34	58,31	27,78	20,57
Ugocsa	7,75	22	77,87	22,54
Partium/Bánság/Máramaros	8,17	22,32	40,93	16,95
Alsó-Fehér	3,21	59,69	79,25	12,64
Beszterce-Naszód	4,69	67,97	74,12	23,72
Brassó	7,69	29,03	49,49	38,04
Csík	25,2	3,18	80,29	6,14
Fogarás	2,38	62,55	73,92	33,52
Háromszék	35,81	5,64	72,09	9,75
Hunyad	3,08	72,98	78,53	8,93
Kis-Küküllő	9,31	43,84	57,3	28,13
Kolozs	7,98	44,58	68,62	23,10
Maros-Torda	24,53	17,86	75,42	21,90
Nagy-Küküllő	7,24	42,5	60,4	35,95
Szeben	3,74	56,03	52,3	19,60
Szolnok-Doboka	4,23	56,51	68,4	14,90
Torda-Aranyos	6	44,48	86,15	15,45
Udvarhely	50,76	3,19	51,03	5,78
Történelmi Erdély	6,33	22,77	61,14	17,16
Egész Erdély	7,22	22,54	49,85	17,09

* Forrás: saját számítások. Az alapadatok forrása Ronnäs 1984.

Amint az a 4. táblázatból is látható, a kétnyelvűség mértéke vármegyénként nagyon eltérő volt, az erdélyi átlagnál (17%) általában sokkal magasabb a paritásos etnikai demográfiai helyzetben levő interetnikus kontaktzónákban. Például Brassó vármegyében, ahol a magyarok (28,53%), románok (34,85%) és németek (31,67%) lakosságon belüli részaránya nagyon közelített egymáshoz, meghaladta a 38%-ot. Vagy más hasonló helyzetben levő vármegyékben, tehát olyanokban, ahol a három anyanyelvi csoportból az egyik elérte a vármegye népességének legalább 20%-át, illetve a másik anyanyelvi cso-

port nem haladta meg sokkal a kétharmadot, ott az erdélyi átlagon felülnek mondható a kétnyelvű populáció részaránya az össznépeességben. Ilyen helyzetben voltak Nagy-Küküllő (36%-os a kétnyelvűek részaránya), Fogaras (33,5%), Kis-Küküllő (28%). De ide sorolhatók még Beszterce, Kolozs, Máramaros, Szatmár és Temes vármegyék is.

Talán még érdekesebbek a különböző megyék váltakozó többnyelvűségi mintázatai. Ennek rekonstruálásakor két adatsorra támaszkodom, egyrészt a 4. táblázatra, amely adott anyanyelvű csoportok másodnyelvűsödésének a mértékét tükrözi. Másrészt az 5. táblázatra, amely azt mutatja, milyen mértékben járulnak hozzá a másodnyelvűek egy adott nyelv kommunikálhatóságának a növeléséhez. A könnyebb olvashatóság kedvéért ismétlem: ennek a hozzájárulásának a mértékét az egy adott nyelvet beszélők számára alapozó, illetve csak az anyanyelvi beszélők számára alapozó kommunikálhatósági index alapján számítjuk ki. Pontosabban a kettő különbségének az értékéről van szó. Minél nagyobb egy adott nyelv esetében ez az érték, annál nagyobb a nem az illető anyanyelvet beszélő másodnyelvűek hozzájárulása. Ez indirekt mutatója annak, hogy az adott nyelvnek milyen tényleges társadalmi fontossága volt az illető vármegyében.

5. táblázat. A másodnyelvűek hozzájárulásának a mértéke adott nyelvek kommunikálhatósági indexéhez vármegyénként 1880-ban*

	A kommunikálhatósági index változása az adott nyelv javára a másodnyelvű beszélők révén			Kétnyelvűek aránya a vármegyén belül (%)
	Román	Magyar	Német	
Arad	0,052	0,058	0,048	16,66
Bihar	0,030	0,059	0,035	12,94
Krassó-Szörény	0,043	0,023	0,033	11,11
Máramaros	0,067	0,042	0,031	26,91
Szatmár	0,056	0,098	0,053	22,55
Szilágy	0,066	0,068	0,016	15,28
Temes	0,065	0,056	0,046	20,57
Ugocsa	0,012	0,046	0,046	22,54
Partium/Bánság/ Máramaros	0,050	0,058	0,039	16,95
Alsó-Fehér	0,082	0,029	0,013	12,64
Beszterce-Naszód	0,180	0,033	0,019	23,72
Brassó	0,189	0,147	0,044	38,04
Csík	0,018	0,032	0,009	6,14
Fogaras	0,187	0,100	0,045	33,52
Háromszék	0,033	0,048	0,015	9,75
Hunyad	0,038	0,029	0,017	8,93
Kis-Küküllő	0,191	0,076	0,012	28,13
Kolozs	0,136	0,056	0,035	23,10
Maros-Torda	0,130	0,049	0,034	21,90

Nagy-Küküllő	0,265	0,069	0,019	35,95
Szeben	0,148	0,020	0,022	19,60
Szolnok-Doboka	0,103	0,035	0,010	14,90
Torda-Aranyos	0,098	0,046	0,009	15,45
Udvarhely	0,027	0,015	0,012	5,78
Történelmi Erdély	0,103	0,047	0,018	17,16
Egész Erdély	0,077	0,052	0,029	17,09

* Forrás: saját számítások.

Bánságra (Arad és Temes vármegyékre), habár nem kiugróan magas, de (összerdélyi és partiumi viszonylatokat tekintve) az átlag körüli nyelvismereti helyzet a jellemző. A magyar–német és a német–magyar kétnyelvűség a jellemzőbb minta, de jelentős mind a magyarok, mind a németek román másodnyelvűsége is. Alapvetően a három nyelv valamelyikét másodnyelvként elsajátítók relatív részaránya közelít egymáshoz, tehát a helyzet szimmetrikusnak mondható. Talán Arad vármegyében enyhén a magyar, Temes vármegyében enyhén a román (másod)nyelv javára dől el a mérleg.

Ami a kétnyelvűsödést illeti, Partiumban változatos a kép, Szatmár vármegyében, (mindenekelőtt a svábok nagyszámú jelenlétének köszönhetően) valamivel a nagyrégióra (Erdélyre) jellemző átlag fölötti. Mindkét vármegyében (kiemelten Szatmárban) a magyar mint másodnyelv dominál, kisebb mértékben jellemző a német és még kisebb mértékben a román másodnyelvűség.

Szilágy vármegyében viszonylag alacsony a kétnyelvűsödés mértéke, de – legalábbis a magyar és a román nyelvnek másodnyelvként történő elsajátítását illetően – egyfajta szimmetrikus viszony állt fent. Tehát az alacsony mértékű másodnyelv-elsajátítás mellett a románt és a magyart a magyar, illetve a román anyanyelvű csoportok relatív arányainak a mértékében sajátították el másodnyelvként.

A történelmi Erdélyt illetően kiemelhető a Szászvidék, mindenekelőtt Brassó és Fogaras és Szeben többnyelvűségi mintázata (és Beszterce is ide sorolható). Erre a típusra a nem román nyelvű népesség (mindenekelőtt a németek) nagyarányú román másodnyelvűsége a jellemző.

A közép-erdélyi interetnikus (magyar–román) kontakzónában (Kis-Küküllő, Kolozs, Nagy-Küküllő, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Maros-Torda vármegyék) megint sajátos kétnyelvűségi mintázattal állunk szemben. Jelentős, messze az erdélyi átlag fölötti részarányt képvisel a kétnyelvű népesség, de a mintázat nagyon aszimmetrikus: a domináns minta a magyarok román másodnyelvűsége.

Megemlíthető még a magyar (Csík, Háromszék, Maros-Torda és Udvarhely vármegyék), illetve a román tömbvidék (Hunyad vármegye). Sajátossága mindenekelőtt a kétnyelvű népességnek az erdélyi átlaghoz viszonyított legalacsonyabb részaránya, miközben a helyi többségi nyelvek dominanciája a jellemző.

Regionális minták tekintetében a következő összkép körvonalazható. 1880-ban Erdély messzemenően nem nyújtott egységes képet, ami a kétnyelvűsödés mértékét és a jellemző kétnyelvűségi mintázatokat illeti. Voltak olyan régiók (mindenekelőtt Partium, de Bánság is erre tartott), ahol a magyar nyelv, habár nem volt egyértelműen többségben (és még a magyar nyelvet első vagy másodnyelven beszélők sem voltak föltétlenül többségben), az aszimmetrikus kétnyelvűségi mintázatok inkább a magyarnak kedveztek. Ez egyrészt a német anyanyelvűeknek a magyar mint másodnyelv iránti vonzalmával

magyarázható (ami csak Temes vármegyében volt valamelyest kölcsönös). Illetve azzal, hogy a jelentős lélekszámú szatmári és bihari román anyanyelvű közösségek az erdélyi román anyanyelvűekkel összehasonlítva viszonylag nagyobb mértékben voltak két-, mindenekelőtt magyar másodnyelvűek.

A történeti Erdélyen belül, főleg a német vidékeken, a németek kimagaslóan nagymértékű román másodnyelvűségének betudhatóan a román nyelv pozíciója volt relatíve erős. Olyannyira, hogy a románok másodnyelv-ismeretének a mértéke itt volt a legkisebb egész Erdély viszonylatában.

Közép-Erdélyre is inkább a román nyelvnek (a magyarnál) mindenképpen szilárdabb helyzete volt jellemző, talán olyan mindenképpen megemlítendő kivétellel, mint Maros-Torda vármegye. Igaz, bizonyos mértékű kétirányúság, kölcsönösség is kikövetkeztethető az adatokból. A nyelviileg homogénebb tömbvidékekre viszonylag alacsony szintű (messze az erdélyi átlag alatti) kétnyelvűségi lakossági részarány volt a jellemző.

KÖVETKEZTETÉSEK

Látható, hogy Erdélyen belül nem a magyar nyelv politikai támogatottsága, hanem sokkal inkább az adott nyelvet beszélő népesség nagysága az, amely az adott nyelv másodnyelvként történő ismertségét meghatározta.

A különböző adatokat összegezve úgy tűnik, hogy a 19. század végén, illetve a 20. század elején a románok magyar másodnyelvűsége nem volt nagyon elterjedt, feltehetőleg az elitekre volt jellemző, és kevésbé jelent meg, mint népi (*folk*) bilingvizmus. Sokkal kiterjedtebb volt a magyar anyanyelvűek román nyelvismerete, amit feltehetőleg azon területi beszélő közösségek jellemzői határoztak meg, amelyeknek a tagjai voltak. És a magyar anyanyelvű népesség számottevő részében ezekben a beszélő közösségekben a kódhasználatot nem annyira a magyar nyelv jogilag meghatározott státusa, hanem a román anyanyelvű demográfiai többség határozták meg. Így a magyar anyanyelvűség mellett számottevő arányban volt jelen a román másodnyelvűség is, főleg azokban a régiókban, amelyekben a magyar anyanyelvűek számaránya alacsony volt.

Mindez egyértelműen arra utal, hogy történeti perspektívából nézve nemigen tartható fenn a negatív tükörcép tézise, vagyis az a feltételezés, miszerint a jelenlegi magyar–román kétnyelvűség a fordítottja lenne az első világháborút megelőző román anyanyelvűek bilingvizmusának. Egyrészt empirikusan nem igaz, hogy a kétnyelvűség bármilyen mintázatban inkább volt jellemző a magyar, mint a román anyanyelvűekre. Pedig a román anyanyelvű népesség majdnem kétszerese volt a magyarénak. És ha ehhez hozzászámítjuk a történeti Erdélyben a németajkúak között jelentősen elterjedt német–román kétnyelvűséget, akkor még kevésbé tartható a negatív tükörcép tézise.

Igaz, nem tekinthetünk el attól, hogy az 1880–1910-es népszámlálások anyanyelvi adatsorainak az összehasonlítása a „magyar nyelv feltűnő, gyors térhódítását, az egyéb anyanyelvűek arányának csökkenését regisztrálták” (Varga E. 1998: 12). Ebből kiindulva feltételezhető, hogy ebben a periódusban a magyar nyelvet is ismerők esetében hamar megtörtént a dominanciaváltás, pontosabban a magyarral mint anyanyelvvél (és ezt kiterjesztve: a magyarral mint domináns nemzettel) történő azonosulás. Ez a trend magyarázhatja a más nyelvet ismerő magyar anyanyelvűek viszonylag jelentős arányát is.

Ugyanakkor kizárt, hogy ez a románságra hatott volna ki tömegesen, a kétnyelvűsödés mértéke és mintái inkább a bánási és partiumi németajkúak esetében valószínűsíthetnek egy ilyen jellegű nyelvváltási folyamatot.

Habár tény az, hogy az időtájt a magyar nyelv rendelkezett hatalmi megerősítéssel, és ma a román nyelv kapcsolódik össze az államisággal, ám radikálisan különbözik a kétnyelvűség intézményes termelésének a lehetősége, és a társadalmon belüli nyelvi rendre vonatkozó ideológiák radikálisan eltérnek. Önmagából az aszimmetrikus politikai támogatottságból azonban még nem következik, hogy a nyelvi viszonyok is ugyanolyan aszimmetrikusan alakultak, ugyanis a 19. századi Erdély még *fragmentált kommunikációs térség*nek számított, amelyen belül a nyelvi renddel kapcsolatos hatalmi tényezők jóval diffúzabban fejeződtek ki és érvényesültek, mint később az *egységesített nyelvi piac* kontextusában. A fragmentált kommunikációs térségen belül a helyi, regionális társadalmak nyelvi gyakorlataira még elenyésző hatást gyakorolt a politikai központ azon törekvése, hogy a magyar nyelv ismeretét a teljes értékű nemzettagság legfőbb politikai, kulturális és szimbolikus ismérveként fogadtassa el.

A prekapitalista és a modern nemzetállamok kiteljesedése előtti társadalmak fragmentált nyelvi rendjére is jellemző lehet a többnyelvűség, sőt a társadalomban használt nyelvek presztízse is eltérő lehetett. De ami nem jellemző, az egy olyan nyelvi hierarchia érvényesülése, amely adott nyelvet „a legitím” nyelvként kívánna működtetni. Nem létezik az a törekvés, hogy egy adott nyelv beszélői a nyelvüket valamiféle kötelező kulturális normaként próbálják másokra erőltetni, mivel ahhoz a nyelvhez a helyénvalóként, célszerűként, ildomosként nyilvántartott kommunikációs médium normatív ereje társul (Bourdieu 1991: 44–47). Életszerűen: a dél-erdélyi németek nem azért sajátították el a románt, mert annak szimbolikus értéket, valamiféle, a helyi kommunikáció megszervezésében rejlő gyakorlati szerepén túli szimbolikus autoritást tulajdonítottak.⁷ A román ismeretét kifejezetten a nyelvhasználathoz kötődő gazdasági tényezők magyarázták.

Ebben a fragmentált nyelvi térben a magyar nyelv a piaci értéke is váltakozó volt. Egyes régiókban (Közép-Erdélyben, Szilágyságban) megtalálható valamilyen mértékű kétirányú bilingvizmus, ám összességében mindez a román másodnyelvként történő jellemzőbb használatának a következményeként értelmezhető, (Ennek kapcsán mindenképpen meg kell említeni, hogy az erdélyi magyarok román másodnyelvűsége nem minden esetben kapcsolható össze az impériumváltást követő új, a román nyelv átfogó dominanciáját központba helyező nyelvi rend kialakulásával. Jól látható, hogy a magyar–román kétnyelvűségnek bizonyos régiókban sokkal mélyebb társadalmi és kulturális gyökerei vannak, minthogy egyszerűen vissza lehessen vezetni arra a körülményre, hogy a román állam átvette a kommunikációs tér ellenőrzését és a nyelvi piac szabályozását! Néhány más régióban (ahol a magyar állam által szorgalmazott nyelvi egységesítés folyamatai, a meginduló gazdasági fejlődés, a modernizáció által generált urbanizációs, piacosodási és belső mobilitással társultak) már 1880-ban látható volt a magyar nyelv bizonyos mértékű előtérbe kerülése.

7 Mi több, otthoni környezetben a viccmondás és az illetlen beszéd nyelveként használták.

SZAKIRODALOM

BOURDIEU, Pierre

1991 *Language and Symbolic Power*. Polity Press, Cambridge.

KUO, Eddie C. Y.

1980 Measuring Communicativity in Multilingual Societies: The Cases of Singapore and West Malaysia. In: Evangelos, A. Afendras (ed.): *Patterns of Bilingualism*. Singapore University Press, Singapore, 287–302.

MANN, Michael

2001 Az állam autonóm hatalmának eredete, mechanizmusai és következményei. *Regio* 12. (4) 3–33.

RONNÁS, Per

1984 *Urbanization in Romania. A Geography of Social and Economic Change Since Independence*. Stockholm School of Economics, Stockholm.

ROTARIU, Traian et al. (red.)

1997 *Recensământul din 1880*. (Studia Censualia Transsilvanica.) Editura Staff, București.

ROTH Endre

2002 A nyelv, amely elválaszt és összeköt. *Nyelvünk és kultúránk* 122. 68–76.

VARGA E. Árpád

1998 *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Püski, Budapest.

O PRIVIRE ÎN TRECUT CU PRIVIRE LA ORDINEA LINGVISTICĂ A TRANSILVANIEI. SPECIFICUL MULTILINGVISMULUI DIN TRANSILVANIA ÎN 1880

Studiul analizează ordinea lingvistică a spațiului transilvan de la sfârșitul secolului XIX. Mai exact reconstruiește, pe baza datelor statistice despre multilingvism ale recensământului din 1880, gradul de cunoaștere ca a doua limbă vorbită, de către vorbitorii nematerni a celor trei limbi majore utilizate pe atunci în această zonă: româna, maghiara și germana. Cunoașterea și utilizarea unei limbi în afară de limba maternă poate fi un fel de indicator al importanței sociale, politice și de altă a limbii respective. Ca atare analizele statistice prezentate oferă posibilități de interpretare în spațiul problematic definit de conceptele limbă-demografie respectiv politică.

A SNAPSHOT REGARDING THE LINGUISTIC ORDER OF TRANSYLVANIA. THE FEATURES OF TRANSYLVANIAN MULTILINGUALISM IN 1880

The paper represents an analysis of the linguistic order of the Transylvanian society at the end of the 19th century. More precisely, based on the data on mother tongue and knowledge of other regional languages of the 1880 census, reconstitutes the extent of the knowledge as second languages of the three major languages spoken at that time in Transylvania: Romanian, Hungarian and German. Knowing and using a language beneath a first language can be an indicator of the social, political and other functions of the respective languages by the non-native speakers. In due circumstances the statistical analyses presented in the paper offers the possibility for multiple interpretations in a problematic areal defined by the concepts language, demography and politics.

MELLÉKLETEK

6. táblázat. Nyelvismeret a románok körében 1880-ban megyénként. Az illető nyelvet ismerő románok aránya, illetve a megyén belüli románok aránya és száma*

Megye	Csak románul	Magyarul is	Németül is	Román anyanyelvű népesség %	Román népesség szám
Arad	94,77	4,40	0,40	60,94	185 241
Bihar	87,88	11,88	0,06	41,69	186 264
Krassó-Szörény	95,96	0,85	2,51	76,02	289 849
Máramaros	95,81	3,24	0,28	25,09	57 059
Szatmár	80,36	18,93	0,31	33,81	99 093
Szilágy	89,72	10,01	0,05	60,39	103 307
Temes	92,66	1,61	2,37	37,60	148 928
Ugocsa	92,25	4,73	0,10	12,52	8 183
Partium/Bánság/ Máramaros	91,83	6,17	1,13	47,17	1 077 924
Alsó-Fehér	96,79	2,60	0,42	76,08	178 021
Beszterce-Naszód	95,31	1,62	2,58	65,30	62 048
Brassó	92,31	5,72	1,87	34,85	29 250
Csik	74,80	23,99	0,16	11,57	12 832
Fogarás	97,62	1,22	0,83	88,74	75 050
Háromszék	64,19	35,63	0,14	12,33	15 448
Hunyad	96,92	2,05	0,66	87,50	217 414
Kis-Küküllő	90,69	8,69	0,38	48,12	44 372
Kolozs	92,02	7,63	0,15	57,37	112 627
Maros-Torda	75,47	22,34	0,15	33,74	53 650
Nagy-Küküllő	92,76	3,76	2,11	39,98	51 632
Szeben	96,26	0,96	2,15	64,11	90 802
Szolnok-Doboka	95,77	3,82	0,25	75,45	146 135
Torda-Aranyos	94	5,75	0,08	70,65	96 809
Udvarhely	49,24	47,53	2,03	2,94	3 099
Történelmi Erdély	93,67	5,23	0,76	55,02	1 146 611
Egész Erdély	92,78	5,69	0,94	50,91	2 224 535

* Forrás: Ronnás 1984: 345.

7. táblázat. Nyelvismeret a magyarok körében 1880-ban megyénként. Az illető nyelvet ismerő magyarok aránya, illetve a megyén belül a magyarok aránya és száma*

Megye	Csak magyarul	Románul	Németül	Magyar népesség %	Magyar népesség szám
Arad	65,62	14,26	19,05	22,24	67 613
Bihar	87,61	5,3	6,24	52,18	233 135
Krassó-Szörény	29,2	25,55	52,92	1,89	7 201
Máramaros	54,1	12,68	14,1	10,47	23 819
Szatmár	80,02	8,53	8,66	57,08	167 184
Szilágy	76,78	18,51	4,27	34,08	58 224
Temes	41,69	14,25	41,28	6,55	25 955
Ugocsa	78	1,58	6,76	34,67	22 664
Partium/Bánság/ Máramaros	77,68	9,25	10,41	26,51	605 895
Alsó-Fehér	40,31	51,01	8,12	14,50	25 818
Beszterce-Naszód	32,03	51,89	15,71	3,27	3 540
Brassó	70,97	19,40	9,58	28,53	23 948
Csik	96,82	2	1,05	83,65	92 802
Fogarás	37,45	41,09	21,12	3,18	2 694
Háromszék	94,36	3,77	1,68	83,5	104 607
Hunyad	27,02	49,78	21,58	4,94	12 278
Kis-Küküllő	56,16	39,7	3,84	23,43	21 604
Kolozs	55,42	33,99	10,05	32,1	63 005
Maros-Torda	82,14	13,5	3,82	54,4	86 497
Nagy-Küküllő	57,50	32,7	9,65	9,08	12 026
Szeben	43,97	20,16	34,87	2,11	2 991
Szolnok-Doboka	43,49	51,83	4,34	16,29	31 559
Torda-Aranyos	55,52	40,80	3,42	22,24	30 472
Udvarhely	96,81	1,61	1,15	89,38	94 311
Történelmi Erdély	77,23	17,95	4,45	29,18	608 152
Egész Erdély	77,46	13,6	7,43	27,79	1 241 047

* Forrás: Ronnás 1984: 346.

8. táblázat. Nyelvismeret a németek körében 1880-ban megyénként. Az illető nyelvet ismerő németek aránya, illetve a megyén belül a németek aránya és száma.*

Megye	Csak németül	Románul	Magyarul	Német népesség %	Német népesség szám
Arad	53,61	16,99	26,7	10,18	30 931
Bihar	21,72	6,39	66,83	0,96	4 305
Krassó-Szörény	46,05	32,77	13,7	9,92	37 833
Máramaros	46,49	14,32	9,24	13,95	31 718
Szatmár	26,07	10,34	62,73	4,76	13 948
Szilágy	18,19	1,59	78,75	0,48	819
Temes	72,22	12,09	10,88	34,65	137 239
Ugocsa	22,13	1,25	48,03	3,68	2 409
Partium/Bánság/ Máramaros	59,07	15,64	17,5	11,43	259 202
Alsó-Fehér	20,75	58,5	19,8	3,92	6 972
Beszterce-Naszód	25,88	65,97	7,99	24,32	23 113
Brassó	50,51	20,45	28,98	31,67	26 579
Csík	19,71	7,79	72,02	0,37	411
Fogaras	26,08	39,32	34,13	4,55	3 850
Háromszék	27,91	8,6	62,56	0,34	430
Hunyad	21,47	40,41	34,95	4,74	6 968
Kis-Küküllő	42,7	42,93	14,35	18,41	16 979
Kolozs	31,38	45,65	22,53	3,91	7 667
Maros-Torda	24,58	17,48	57,79	3,95	6 274
Nagy-Küküllő	39,6	49,05	11,20	8,61	57 398
Szeben	47,7	47,37	4,57	28,75	40 723
Szolnok-Doboka	31,6	50,98	17,14	2,38	4 604
Torda-Aranyos	13,85	17,84	67,61	0,31	426
Udvarhely	48,97	49,44	1,51	2,20	2 322
Történelmi Erdély	38,86	44,98	15,85	9,82	204 713
Egész Erdély	50,15	28,59	16,77	10,62	463 915

* Forrás: Ronnás 1984: 347.

